

POOLSE PIJPELOGIE

door Piet Smiesing

Inleiding

In februari 1987 bereikte mij in het Utrechtse universiteitsmuseum een brief van de Poolse pijpenverzamelaar Edward Zimmermann. Uit deze eerste brief werd duidelijk, dat in de Poolse havenstad Gdańsk (vroeger Danzig) veel Goudse pijpen gevonden worden en dat er een grote behoefte aan informatie over de Nederlandse klei pijp bestaat. Hierna ontstond een boeiende correspondentie, waarin met grote regelmaat over en weer informatie werd uitgewisseld. Na verloop van tijd kreeg ik niet alleen een inzicht van de in Polen gevonden Goudse pijpmakersmerken, maar bovendien een beeld van de Poolse pijpenindustrie. Na de oproep van A. Carmiggelt aan de PKN-leden op de pijpmiddag in Weert om samenwerking met verzamelaars in Polen, leek me het moment gekomen om uit deze brieven en enige Poolse artikelen deze bijdrage samen te stellen en te publiceren.

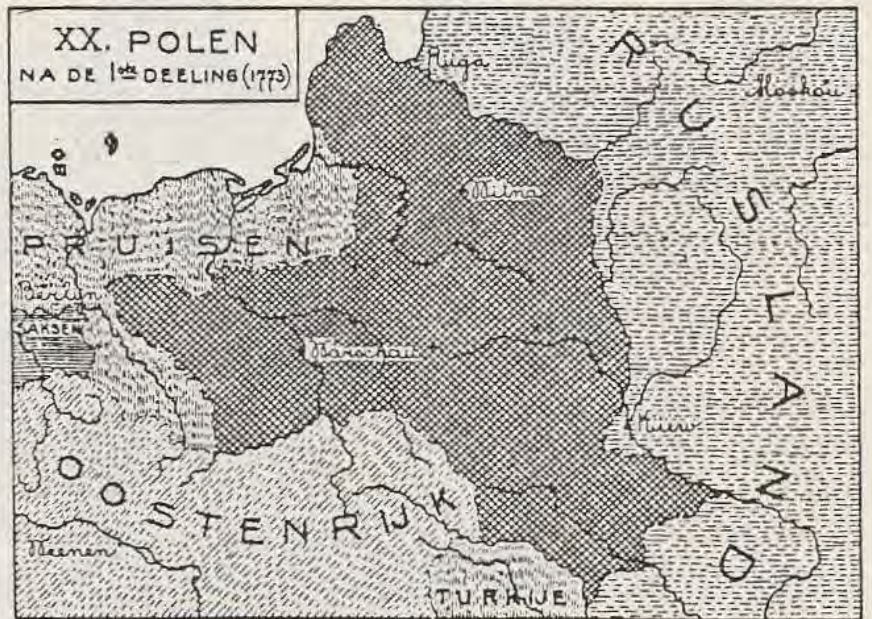
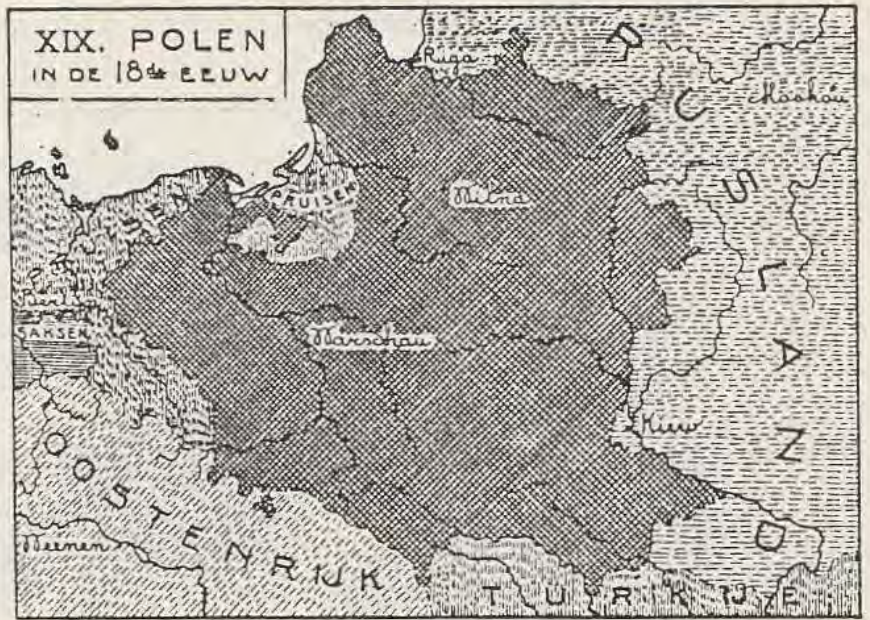
Iets over de geschiedenis van Polen

Polen heeft een bewogen geschiedenis. In de periode die vooral van belang is voor de geschiedenis van de klei pijp, omvatte Polen een uitgestrekt grondgebied. Het bestuur van dit grote land was echter zwak. De koninklijke macht was zeer gering en de adel was oppermachtig. De burgers hadden geen enkele invloed en de boeren waren voor het overgrote deel lijfeigenen. Polen werd geregeld door burgeroorlogen geteisterd. (afb. 1) Van deze toestanden werd door de buurlanden gretig gebruik gemaakt. Bij de drie achtereenvolgende Poolse delingen, eind 18e eeuw, werd het land door Rusland, Pruisen en Oostenrijk opgeslokt. Al eerder had de Pruisische vorst Frederik II (de Grote) zich meester gemaakt van Silezië. Frederik de Grote bevorderde de pijpenindustrie in Stettin en Königsberg door in 1754 invoerrechten op Hollandse pijpen te heffen van f2,50 per gros. Kort hierna verbood hij de invoer van pijpen geheel. De Goudse pijpenfabrikanten Frans Versijl en Jacob de Vos verloren hierdoor voor f30.000 aan afzet in één jaar. (1) Vanuit Holland bestond een levendige handel op de Oostzeehavens. De stad Danzig werd druk door Hollandse kooplieden en zeelui bezocht. Het zal duidelijk zijn, dat ook langs deze weg Hollandse klei pijpen naar Polen kwamen.

Poolse pijpenverzamelaarsvereniging

Een van de belangrijkste Poolse klei pijpenverzamelaars is on-

afb. 1

getwijfeld Edward Zimmermann. Hij verzamelt al een aantal jaren kleipijpen en is zeer actief met opgravingen. Zijn verzameling bevat meer dan duizend pijpmakersmerken van driehonderd verschillende fabrikanten, waarvan de meeste uit Holland. Daarnaast heeft hij een kleine collectie Poolse kleipijpen.

Geïnspireerd door de dubbele PKN-nummers die ik hem toestuurde nam hij, naar het voorbeeld van de Pijpelogische Kring Nederland, het initiatief tot de oprichting van een Poolse kleipijpenverzamelaarsvereniging. Deze vereniging ontving in augustus 1987 de naam *Clay Pipe Collectors Club Gdańsk*. In het voorjaar van 1988 verscheen het eerste clubblad van de vereniging, waarvan de omslag is versierd met de gekroonde pijproker op de stoel. Daarboven vinden we het opschrift *DAWNA FAJKA GLINIANA* hetgeen *oude kleipijpen* betekent. De vereniging heeft een wetenschappelijk karakter. Naast verzamelaars zijn ook historici en archeologen lid van deze vereniging. (afb. 2)

Edward Zimmermann is een van de actiefste leden; op 21 mei '88 stelde hij in Breslau een tentoonstelling van zijn verzameling samen. Bij de opening waren negen Poolse pijprokersverenigingen aanwezig met gasten uit Tsjechoslowakije en Hongarije. Tijdens deze gelegenheid werd de president van de Clay Pipe Collectors Club Gdańsk Janusz Charytoniuk, historicus van beroep, als voorzitter van de Polish Pipe Clubs Council gekozen. Hij vertegenwoordigt Polen op internationale congressen van kleipijpenverzamelaars.

Edward Zimmermann werkt aan een inventarisatie van Hollandse pijpen en pijpmakersmerken, die zich in Poolse verzamelingen bevinden. Inmiddels heeft hij in Zborowskie en in Rostin (Roścín) pijpenstort opgegraven van fabrieken die Goudse pijpen imiteerden.

Verheugend is dat de gegevens die ik Edward toestuurde, ook in artikelen van zijn collega-verzamelaars worden verwerkt. Misschien kunnen PKN-leden hier een voorbeeld aan nemen.

Onderzoek naar pijpmakerscentra

Via opgravingen en archiefonderzoek proberen Poolse verzamelaars Poolse pijpmakerscentra op te sporen. De merken op de opgegraven pijpen geven aan, dat de meeste pijpen werden geïmporteerd. Aan de hand van archeologische vondsten werden vier verschillende produktieplaatsen ontdekt: Staszow, Warschau, Tykocin en Nisko. Het betreft hier pijpen van Pools model, waarin stelen van een ander materiaal gestoken konden worden. Gezien de overeenkomsten van de merken op de pijpen met die op andere ceramische produkten kwamen de meeste pijpen uit de omgeving van Gdańsk. Deze mening wordt ook door andere Poolse

DAWNA FAJKA GLINIANA

1988 nr 2

onderzoekers gedeeld. Tot nu toe zijn er geen bewijzen gevonden voor pijpenfabrieken in Gdańsk. De pijpen werden in kleinschalige bedrijfjes in de omgeving van Gdańsk vervaardigd en in de stad verhandeld.

De oudste pijpenfabriek stond in Warschau. Fragmenten van pijpen uit deze fabriek worden ook in Gdańsk gevonden. In Warschau werd tussen pottenbakersafval uit het eind van de 17e eeuw merkwaardige aardewerk-rekken met uitsteeksels gevonden. Aangezien tussen de uitsteeksels glazuurresten aangetroffen werden, gelooft men dat op deze rekken de pijpekoppen in de oven geglazuurd werden. De koppen hebben primitieve dikke wanden, dragen in het algemeen geen versiering en zijn bedekt met gele of groene glazuur. Een enkele maal werden er fragmenten gevonden met een bloemmotiefje. De pijpekoppen werden in houten en aardewerkvormen vervaardigd. Op sommige koppen zijn de afdrukken van de vormen nog zichtbaar. Het grote aantal gevonden rekken getuigt van een belangrijke produktie.

De Poolse 'insteekkoppen' werden in verschillende modellen en in de kleuren grijs, zwart, room- en steenkleurig met en zonder glazuur in de handel gebracht. In de kop werd een houten steel gestoken. Door de pijp uit elkaar te halen konden deze pijpen gemakkelijk meegenomen worden. (afb. 3)

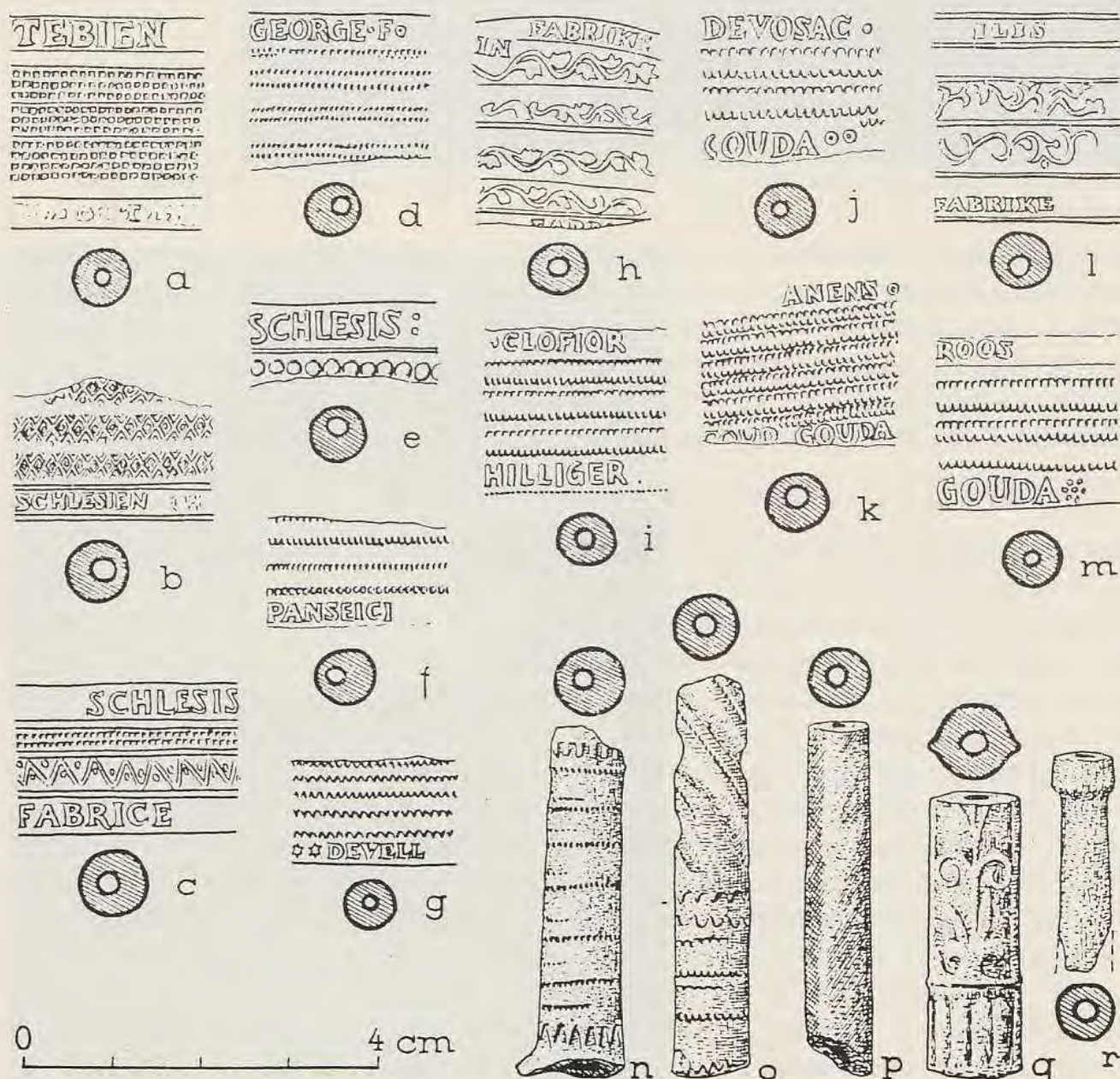

afb. 3

Zborowskie (Zborowsky of Siriwski) en enkele andere pijpenmakerscentra

In het dorp Zborowskie in Silezië werden op grote schaal pijpen - uit één stuk - van witbakkende klei vervaardigd. In 1752 richtte de eigenaar van de kleiputten aldaar André Garnier met de Pruisische militaire adviseur Karl von Unfriedt, de zout-commissaris Rappard en de koopman Grulich uit Breslau de onderneming op. De eerste 12 pijpenmakers kwamen waarschijnlijk uit Gouda en brachten met de vakkennis ook de gereedschappen mee. Midden oktober van het jaar 1753 werd het eerste vuur in de pijpenoven aangestoken. Rappard zond de eerste proef naar de Kamer van In- en Uitvoerrechten in Breslau.

afb. 4

Daar vond men het produkt steviger dan de pijpen uit Holland. (Blijkbaar moest het Poolse produkt toen aan bepaalde kwaliteitseisen voldoen.)

Op 4 januari 1753 had de fabriek al het alleenrecht voor de pijpenproduktie in Silezië voor de duur van twintig jaar. Dit privilege werd verlengd tot 1813. De produktie groeide en het aantal arbeiders steeg. In 1754 werkten er al meer dan 40 mensen in de fabriek. In 1788 waren er in totaal 115 arbeiders werkzaam. (afb. 4)

Zoals al vermeld werd de gunstige ontwikkeling van de onderneming mogelijk door de handelspolitiek van de Pruisische koning Frederik II. Deze politiek heeft ook geleid tot de pijpenindustrie in Królewiec en Stettin.

Als in de 19e eeuw de vraag naar de kleipijp afneemt, wordt in 1816 de pijpenproduktie in Zborowskie gestaakt.

Ook in Z.O.-Polen werden pijpen geproduceerd. De kleine bedrijfjes in de kleine dorpen hebben de produktie het langst volgehouden. Nog in 1913 werden enige pijpenmakerijen genoemd. Behalve ceramische pijpen werden er ook metalen pijpen vervaardigd.

Brzozów was eveneens een belangrijk produktiecentrum. De pijpen waren niet alleen voor lokaal gebruik bestemd, maar werden ook uitgevoerd. De 'Grote Algemene Encyclopedie' uit 1893 vermeldt naast andere ambachtlieden ook 18 pijpenmakers.

In Oost-Pruisen in Cizyck werden pijpen van zwarte klei (sic) gemaakt. De kleiputten bevonden zich net buiten de stad.

Zborowskie, het Poolse Gouda

Nadat Edward Zimmermann het artikel over Zborowskie had gepubliceerd begaf hij zich naar deze plaats om het gebouw waar de produktie had plaatsgevonden te bezoeken. Bovendien werd er in de directe omgeving met succes gegraven naar pijpenmakersafval. Midden in het dorp staat aan de Fabriekstraat 7 een monumentaal gebouw. (afb. 5) Dit gebouw beantwoordt aan de beschrijving van een 18e-eeuwse pijpenfabriek. De veronderstelling dat in dit gebouw pijpen werden gemaakt, wordt bevestigd door verhalen uit het dorp en de vondsten van pijpenmakersafval. Het houten fabrieksgebouw is van een massieve, stevige constructie. De dakspanten zijn nog geheel intact en getuigen van een groot vakmanschap. Het pand heeft geen verdieping, heeft een schuin dak en beslaat een oppervlakte van 10 x 20 m. Binnen in het 9 m hoge gebouw bevindt zich een enorme schoorsteen. Deze rust op een oven, die een omtrek van 2 tot 3 m heeft. De oven heeft op de hoek aan de voorzijde twee openingen, waardoor de oven werd gevuld. (afb. 6)

afb. 5

afb. 6

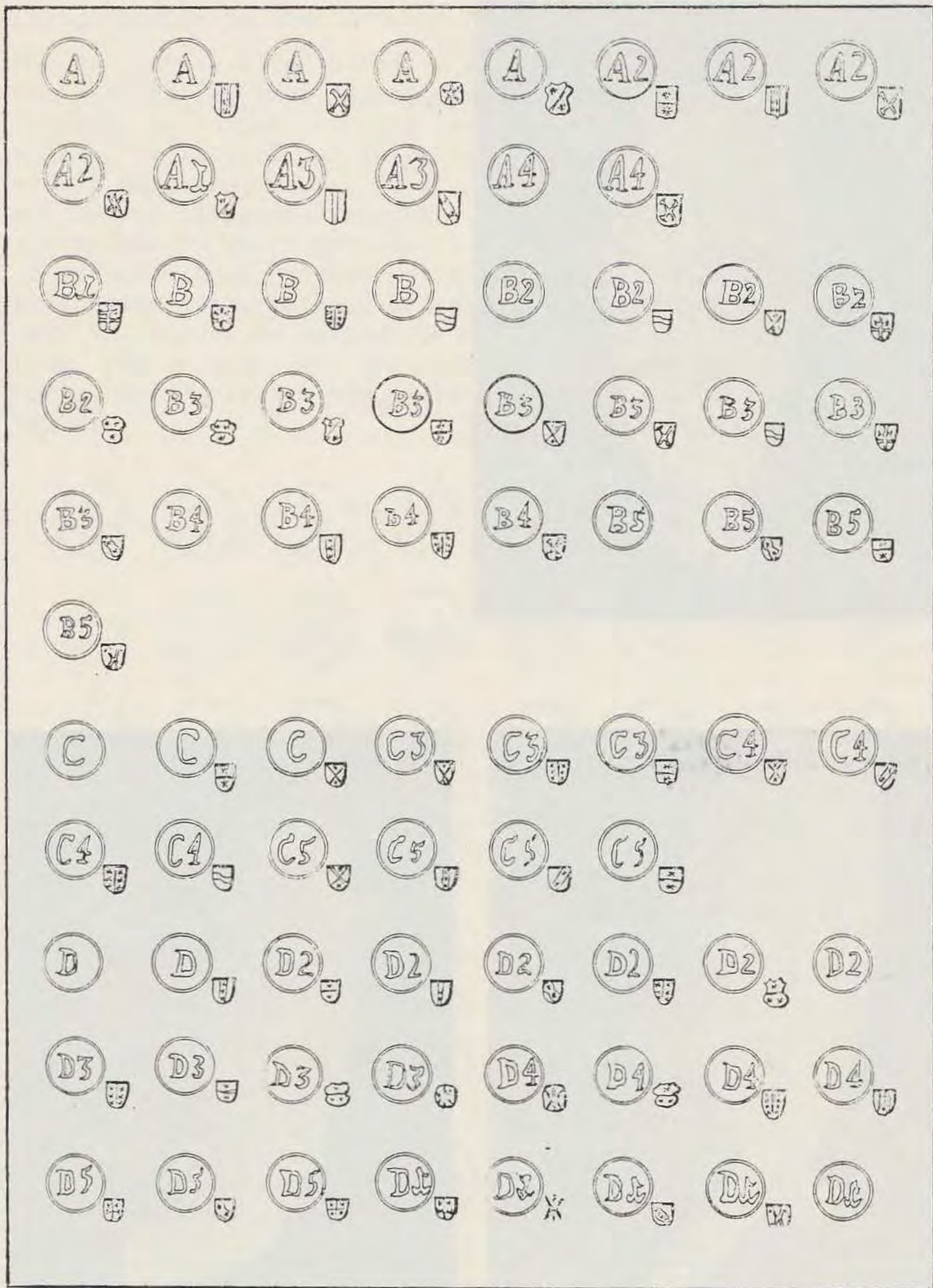
Het Poolse Staatsbosbeheer afdeling Lubliniec is de eigenaar van het gebouw en heeft plannen om het af te breken. De Poolse verzamelaars willen het gebouw echter onder monumentenzorg plaatsen. Zij willen de voormalige pijpenfabriek als monument bewaren en inrichten als tabakspijpenmuseum. De leden van de club zijn bereid hun verzamelingen er onder te brengen. Zij zien hun verzamelingen niet als privébezit, maar vinden, dat hun gezamenlijke collectie voor iedereen beschikbaar moet zijn voor bezichtiging of studiedoeleinden. Zij voelen er weinig voor om de vrucht van jarenlange arbeid af te geven aan musea, die met dit materiaal geen raad weten en het in kelders of zolders laten onderstoffen. Alleen een tabakspijpenmuseum is een garantie voor een goede opvang van de verzamelingen. Een inwoner van Zborowskie, Witold Seget, tevens lid van de vereniging, heeft een verzameling van het hier opgegraven materiaal en werkt aan de inventarisatie van de vondsten en merken uit Zborowskie. Zijn bevindingen zullen binnenkort worden bekend gemaakt. In afwachting hiervan kunnen alvast enige bijzonderheden worden onthuld. In Zuid-Polen werden in Breslau en Warschau, en in Noord-Polen in Toruń en Elblag tijdens werkzaamheden aan wegen pijpfragmenten gevonden met merken uit Zborowskie. De produkten van de pijpenfabriek werden ook naar Berlijn geëxporteerd.

In de afvalkuilen van de fabriek werden vele duizenden pijpfragmenten opgegraven. Op deze fragmenten werden enkelvoudige lettermerken aangetroffen. De letters A t/m D werden gebruikt. Door cijfers aan de letters toe te voegen ontstond een aanzienlijk aantal verschillende merken. Deze werden onder de hiel of onder de bodem van hiellose koppen gestempeld. Als kwaliteitsaanduiding werd naar Gouds gebruik op de zijkant van de hiel een wapentje aangebracht. Onder de in veel variaties uitgevoerde wapentjes werden ook Goudse wapentjes aangetroffen. Poolse pijpen met het hielmerk B en het Goudse wapen als bijmerk op de zijkant van de hiel zijn volgens Zimmermann niet te onderscheiden van Goudse pijpen. (*afb. 7*)

Gedurende de 100-jarige periode dat de fabriek produktief was, werden verschillende modellen gemaakt, die konden worden thuis gebracht dankzij artikelen over de Goudse pijpenindustrie. De modellen van de 'gouwenaars' zijn gelijk aan de modellen f, g, h en i zoals die zijn weergegeven in Duco's boekje 'Merken van Goudse pijpenmakers 1660-1940' op blz. 111.

Op de lange stelen werd het opschrift FABRIKE IN SCHLESIEN gestempeld. In kunstzinnig gegraveerde mallen werden pijpen met fraai versierde koppen vervaardigd, waarop ook de naam van de produktieplaats SBOROWSKY voorkomt. (*afb. 8, 9, 10*)

afb. 7

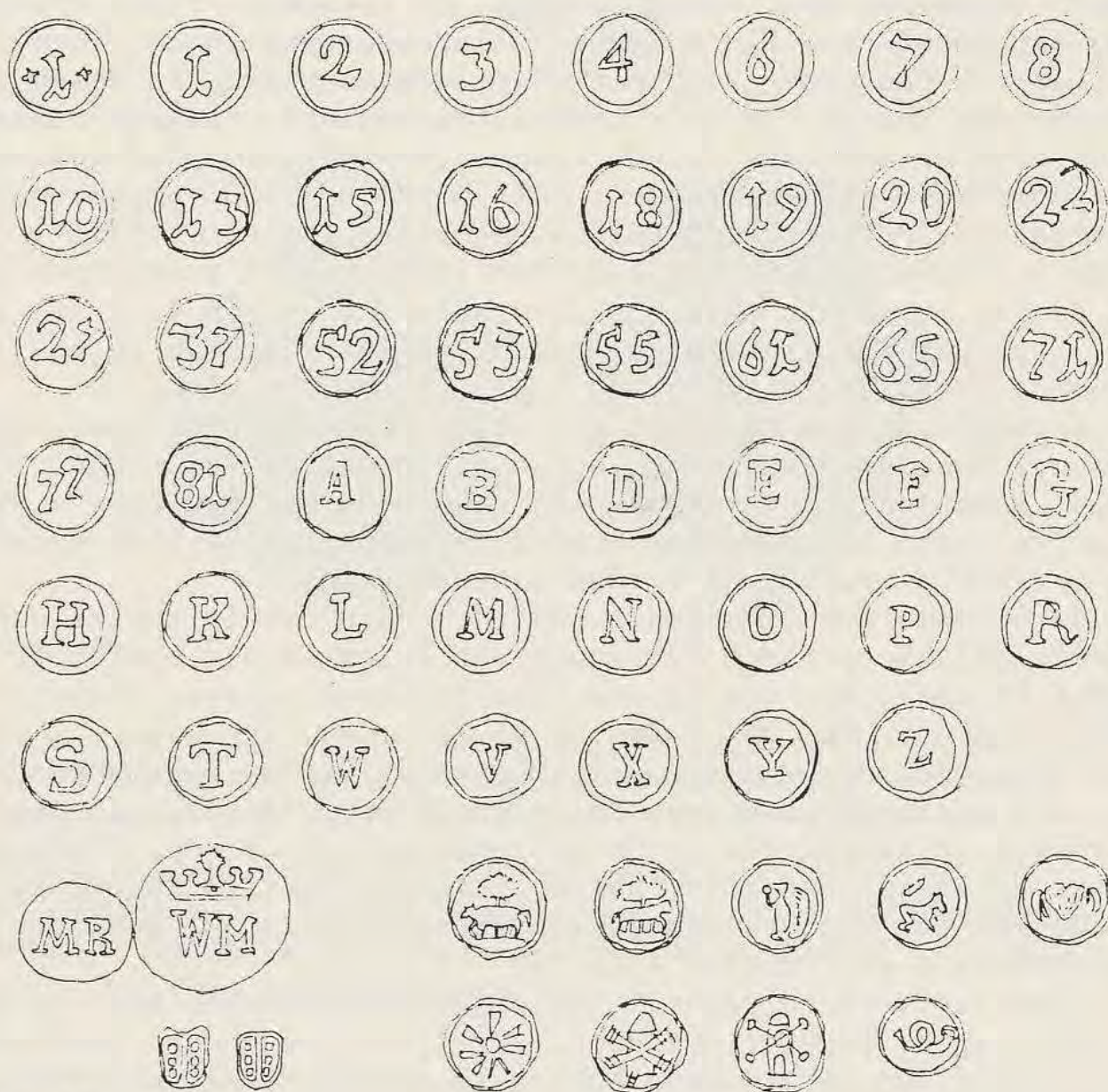
afb. 8,9.10

Pijpenfabriek in Rostin (dorp Roścín)

Met de laatste brief bereikte mij het bericht, dat er opnieuw een oude Poolse (het tegenwoordige Polen) pijpenfabriek is ontdekt, nu in het plaatsje Rostin (Roścín) bij Gozów Wielkopolski. De fabriek was in de 18e en 19e eeuw actief. De opgravingen duren nog voort. Nu al zijn er erg veel pijpen gevonden met Goudse pijpenmakersmerken. Er zijn cijfer-, letter- en figuurmerken op de pijpekoppen aangetroffen. Op *afb. 11* zien we 26 verschillende ongekroonde cijfermerken, 21 ongekroonde enkelvoudige lettermerken, het merk MR en het gekroonde lettermerk WM. Verder de bekende Goudse figuurmerken: lam onder de boom, vos op zijn gat, het hart, het rad, de molen en de posthoorn. Op de zijkant van de hiel werd het Goudse wapen aangebracht.

afb. 11

Libert maakt in zijn boek 'Sur le tabac, les boîtes et les pipes' melding van een pijpenfabriek in Rostin. Op blz. 38 lezen we: *En 1753, le sculpteur Friederich Christian Glume fonda à Berlin la première manufacture prussienne de pipes de terre, d'autres suivirent à Salzwedel, Weissenspring et à Rostin dans la Nouvelle-Marche. Aux alentours de 1800, les 49 ouvriers de la manufacture de Rostin fabriquaient annuellement de pipes pour une valeur de 19.000 thalers dont un nombre de pipes représentant l'équivalent de 9.000 thalers était vendu à l'extérieur du pays.* (2)

Goudse pijpen in Poolse verzamelingen

In Poolse verzamelingen bevinden zich talrijke fragmenten van kleipijpen, die uit de 17e, 18e, 19e en 20e eeuw stammen. Het zijn Poolse, Duitse en Engelse pijpen, maar het overgrote deel wordt ingenomen door Goudse pijpen. De gevonden pijpen bevinden zich hoofdzakelijk in particuliere verzamelingen. In de collecties van musea zijn weinig pijpen aanwezig. In Polen worden ook enkele complete exemplaren bewaard. Volgens Zimmermann zijn er meer dan 10.000 fragmenten (pijpekoppen) waarop pijpenmakersmerken voorkomen. Zelf heeft hij 4000 pijpekoppen, waarvan er 3000 uit Gouda afkomstig zijn. (Brief 12.07.87) De oudste pijpen hebben, tot ongeveer 1660, vooral tudorrozen met en zonder kroon als merk. De decoratiefste pijpen zijn die van het type Sir Walter Raleigh (Jonas), barokpijpen en de gekroonde rozen in relief op de kop.

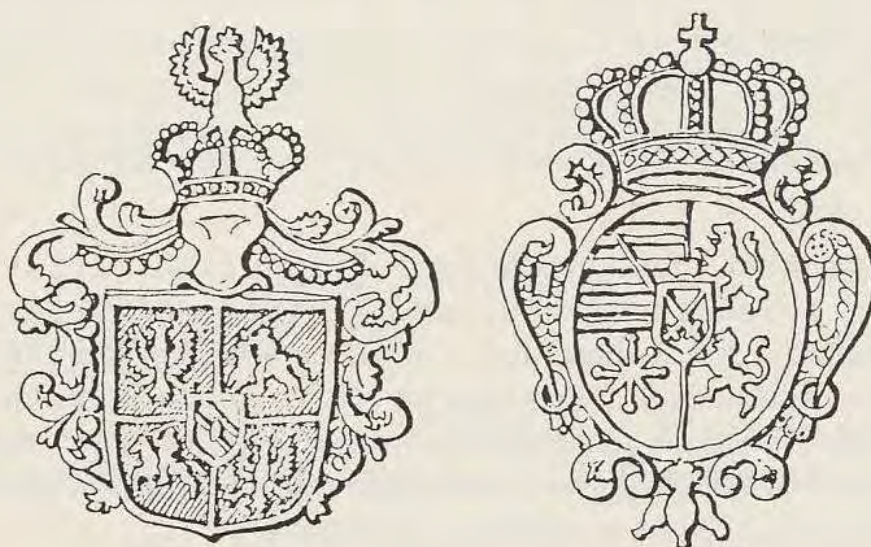
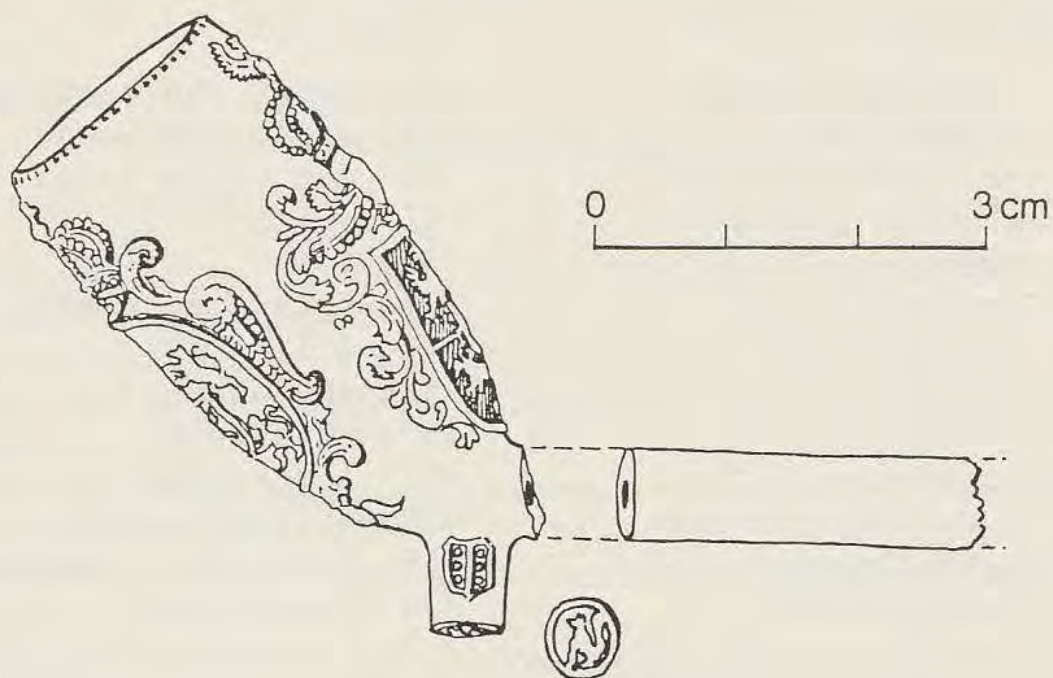
Om de modellen aan te geven gebruikte Zimmermann de aanduidingen uit Duco's 'Merken van Goudse pijpenmakers 1660-1940'. De meest gevonden pijpen uit de 18e eeuw zijn van het type c,d,e, f,g. De typen a,b,h worden minder gevonden, terwijl de typen i en j slechts sporadisch worden aangetroffen.

In de verzameling Zimmermann bevinden zich ook in relief versierde pijpekoppen met het wapen van Polen en het opschrift POOLE EN SAXE, die ook in ons land gevonden worden. (Zie o.a. 'Pijpelogie', blz. 131, afb. 46 nr.2)

Een bijzonder decoratieve pijpekop is de Poolse bodemvondst met een gekroond wapen van Polen op de voorzijde en een wapen verdeeld in kwartieren op de achterzijde van de kop. Dit wapen bevat de wapens van Berg, Jülich, Kleef en Wettin (Wettinów). Op de met een Gouds wapentje voorziene hiel is het merk *de zittende vos* gestempeld. (afb. 12)

De grootste verscheidenheid van pijpenmakersmerken komt op de pijpen van de typen c,d,e voor, terwijl op de andere type pijpen merken van enkele fabrikanten in grote aantallen worden aangetroffen.

afb. 12

In het algemeen kan worden gesteld, dat bijna alle Goudse merken in Polen worden aangetroffen, waarvan sommige een enkele maal maar andere in grote hoeveelheden worden gevonden.

Hieronder volgen de meest in Polen gevonden Goudse merken. Hierbij wordt weer gebruik gemaakt van de type-aanduiding en de nummers van de merken zoals die in het al eerder genoemde werk van Don Duco worden aangewend.

XVII B

(type a,b) 1,2 roos, 22 bloempot, 305 M gekroond, 306 N gekroond, 323 ES ongekroond, 263b halve maan.

XVIII A

(type c,d,e,f)

125c wapen van Gouda
 101 melkmeisje
 99 prins en prinses
 51 kikvors gekroond
 47 slang
 36c springend hert
 187 glaasje
 227 kartouw
 228 hoed gekroond
 252 scheepje
 287 2 ruiten gekroond
 220 3 schalmeien
 324 EB gekroond

XVIII B

(type g,h)

122 wapen van Haarlem
 125c wapen van Gouda
 88 man op de sjees
 67 zwaan
 39b vos
 31 springend paard
 4 lelie
 152c schenkan
 150 oliekruik
 295 A gekroond
 478 BVB, 479a BWB
 545 BVM, 304 L gekroond
 299 F gekroond

Met dank aan mevr. Chr. Ellmer, tolk van het Wilhelmina Kinderziekenhuis in Utrecht, die zo vriendelijk was de Poolse artikelen te vertalen.

NOTEN

- 1 D.A. Goedewaagen, De geschiedenis van de pijpmakerij te Gouda, 1942, blz. 5
- 2 In 1753 stichtte de beeldhouwer Friederich Christian Glume in Berlijn de eerste Pruisische kleipijpenfabriek, spoedig volgden andere in Salzwedel, Weissenspring (bij Frankfurt) en Rostin in Neumark. Omstreeks 1800 produceerden 49 arbeiders van de fabriek in Rostin jaarlijks pijpen voor een waarde van 19.000 Thaler, waarvan voor 9.000 Thaler aan pijpen in het buitenland werden afgezet.

BRONNEN

- Edward Zimmermann, Brieven: 2.02.1987; 23.03.1987; 22.05.1987
12.07.1987; 4.09.1987; 16.11.1987; 11.02.1988; juli 1988;
24.08.1988; 2.11.1988
- Edward Zimmermann, Artikel (kranteknipsel) Fajki ceramiczne
- Edward Zimmermann, Zagadnienie produkcji na fajek na ziemach polskich, Dawna Fajka Gliniana, 1988 nr.1, blz. 17-20
- Edward Zimmermann, Zborowskie polska Gouda, Dawna Fajka Gliniana, 1988 nr.2, blz. 55-59
- D.H. Duco, Merken van Goudse pijpenmakers 1660-1940, Lochem/Poperinge, 1982
- F.H.W. Friederich, Pijpelogie. Vorm, versiering en datering van de Hollandse kleipijp, Voorburg 1975

- G.C. Helbers en D.A. Goedewaagen, Goudsche pijpen, Gouda 1942
- L. Libert, Sur le tabac, les boîtes et les pipes, Leipzig 1986. Ook:
- L. Libert, Von Tabak, Dosen und Pfeifen, Leipzig 1984
- S. Pregers, Overzicht der algemeene geschiedenis, 1932

VERANTWOORDING AFBEELDINGEN

- Afb. 1 Kaartjes Polen 18e eeuw, uit S. Pregers, Overzicht der algemeene geschiedenis
- Afb. 2 Omslag blad Clay Pipe Collectors Club Gdańsk
- Afb. 3 Drie Poolse pijpekoppen XVIIIId/XIXa en 'doodskop' fa. Gambier
- Afb. 4 Opschriften op in Polen gevonden pijpestelen, uit Silesia Antiqua 1983, XXV blz. 133
- Afb. 5 en 6 Resp. pijpenfabriek en oven Zborowskie, E. Zimmermann
- Afb. 7 Pijpenmakersmerken uit Zborowskie, tek. W. Kuczak
- Afb. 8, 9 en 10 Versierde Poolse pijpekoppen uit Zborowskie, E. Zimmermann
- Afb. 11 Pijpenmakersmerken uit Rostin, tek. W. Kuczak
- Afb. 12 Versierde pijpekop met verschillende wapens, tekening H. Grocholskiego uit Dawna Fajka Gliniana, 1988 nr.2 blz. 47

NIEUWE LITERATUUR

A. Pellisone / E. Valentina. Die Pfeife: Kulturgeschichte und Typologie für Pfeifenraucher und Pfeifensammler. München

Dit boek bestaat uit 240 pagina's, 200 zwart/wit- en 36 kleurenfoto's. Prijs DM 98.-

Te bestellen bij:

Hanusch & Ecker, Postfach 1227 D-5410 Höhr-Grenzhausen

PRIJSVERHOGING

Jarenlang is het ons gelukt de abonnementsprijs voor dit blad niet te hoeven verhogen. Helaas, nu moeten we toch door de gestegen papierprijzen en drukkosten een kleine verhoging doorberekenen.

We hopen, dat de nieuwe abonnementsprijs van f22,50 per jaar geen onoverkomelijk bezwaar voor uw portemonnee zal zijn.